

OBITELJ I UDOVIŠTVO

Pregledni članak
Primljeno: srpanj, 2009.
Prihvaćeno: kolovoz, 2009.
UDK 364.465 – 058.835

Maca Cicak¹

Centar za socijalnu skrb Zagreb
Ured Peščenica

SAŽETAK

Suvremeni demografski trendovi te promjene u strukturi i stilu življenja obitelji nužno mijenjaju i socijalnu mrežu pojedinca. U njoj je, općenito, obitelj prepoznata kao najvažniji čimbenik socijalne podrške svojim članovima te jamac uspješnog suočavanja sa stresnim događajima, pa tako i s udovištvom. Ipak, još uvijek se nedovoljno pozornosti posvećuje njezinoj važnosti i ulozi u skrbi za udovice i udovce.

Stoga je cilj ovog rada sistematizacija i integracija fragmentarnih domaćih i inozemnih teorijskih spoznaja o povezanosti udovištva i obitelji. Proučavanjem udovištva želi se dati doprinos razvoju društvene svijesti o socijalnom značaju ove pojave, boljem razumijevanju položaja udovica i udovaca starije dobi, naglasiti ulogu obitelji u skrbi za njih te dati poticaj planiranju socijalnih intervencija. Razmatrani podaci uključuju određenje i značajke udovištva, njegove složene i dugotrajne posljedice, važnost i ulogu obiteljske mreže i podrške, utjecaj udovištva na odnos roditelj – dijete te druge slične teme.

Ključne riječi:

obitelj, udovištvo, socijalna mreža, socijalna podrška.

UVOD

Premda je udovištvo biološki događaj i normativna životna promjena koja se događa pojedincu, odražava se na obitelj i izražava u zajednici, veći znanstveni interes za udovištvo javio se prije četrdesetak godina. Najprije je bio povezan s njegovim demografskim značenjem, a tek zatim su u fokus došle medicinska, socijalna i psihološka dimenzija udovištva. U suvremeno doba sve se češće udovištvo spominje ne samo kao statistički

¹ Maca Cicak, mr. univ. spec., socijalna radnica, e-mail: maca2@hi.t-com.hr

podatak već se, zasad necjelovito, opisuje kao jedna od pojava povezanih sa starenjem. Malo je istraživanja utjecaja složenih kulturnih, demografskih, ekonomskih i socijalnih promjena na obitelj i udovištvo. Stoga je udovištvo važna socijalna tema i očita je potreba za njezinim javnim predstavljanjem iz više različitih perspektiva (Gelo, Akrap i Čipin, 2005.; Raboteg-Šarić, 2003.).

Ovaj rad nastoji zadržati fokus na odnosu obitelji i starije udovice ili udovca. Pritom će se oslanjati na opće spoznaje o aspektima udovištva starijih osoba u suvremenoj, visokorazvijenoj i individualističkoj zapadnoj civilizaciji prema kojoj se razvija i hrvatsko društvo. Prvenstveno će se posvetiti konceptu obiteljske ovisnosti i solidarnosti. Iz te usmjerenosti proizlaze i ograničenja deskripcije pa se ne daje prostora mogućoj širini teme niti mnogim drugim jednako važnim aspektima kao što su na primjer: udovištvo kao gubitak, strategije suočavanja, pravni položaj udovice i udovca, zdravstvene teškoće, osamljenost, romantične veze, financijski izazovi, posebne skupine udovica i udovaca, dob u kojoj nastupa udovištvo i drugo.

POVIJESNI I SUVREMENI KONTEKST UDOVIŠTVA

Istražujući povijesni kontekst udovištva, Lopata (1995.) zaključuje da je u različitim kulturnim sredinama položaj udovice i udovca uobičajeno bio socijalno određen, a način skrbi usko povezan s razvojem i značajkama društva i obitelji. Tijekom ljudske povijesti većina društava bila je organizirana na principima patrijarhalnog uređenja što je uvjetovalo različit odnos i skrb tradicijske obitelji o udovicama i udovcima. Najviše zapisa govori o udovicama koje su, u pravilu, bile bez pravne i ekonomske autonomije. Njihov položaj u udovištvu bio je pretežito ograničavajuć te pod utjecajem određene društvene stigme i predrasuda. Ovisio je o više čimbenika kao što su: raniji položaj u obitelji dok je muž bio živ, okolnosti u kojima je muž umro, dob, sposobnost skrbi o djeci ili unucima te ekonomski doprinos obitelji. Urbanizacija i industrijalizacija te razvoj društveno organizirane skrbi značajno su utjecali prvenstveno na položaj i ulogu udovice. Ti su procesi mijenjali tradicionalno pravo te oslobađali udovicu od podložnosti društvenim običajima i obiteljskim pritiscima. Njih su pratili razvoj i dostupnost javnog školovanja, uspostava sustava socijalne sigurnosti koji je osigurao skrb o djetetu i udovici zaposlenika, zapošljavanje žene i jačanje individualizacije. Tek je ekonomska neovisnost oslobodila udovicu rizika gubitka jedinog (muževog) prihoda i siromaštva, ovisnosti o pomoći šire obitelji ili karitativnosti zajednice, prisile da nakon smrti muža živi s odraslom djecom ili drugim srođnicima te svojim doprinosom obitelji zasluži njihovu podršku. Time je udovici omogućeno da nađe emocionalnog partnera ili se ponovno uda, slobodno organizira i razvija život te promovira svoja ljudska prava.

Suvremeni demografski trendovi ukazuju na snažno prisutan proces starenja stanovništva. Sve je dulje očekivano trajanje života, neprekidno raste udjel osoba starijih od 65 godina u ukupnom broju stanovnika, raste broj starijih žena, a razmjerno raste i broj

udovica (Puljiz, 2005.). Mnoge će osobe provesti dugo razdoblje života u položaju koji je značajno uvjetovan pravilima i tradicijom lokalne ili regionalne sredine, a često ga obilježavaju neželjena promjena socijalnog statusa i socijalno isključivanje (United Nations, 2001.). Društveni položaj i moguća podrška udovicama i udovcima, naročito u urbanim sredinama, snažno su povezani sa suvremenim načinom življenja i rada koji dovode do promjene veličine i strukture obitelji (Early i sur., 2000.). Obitelj se postupno mijenja i restrukturira. Ona je sve češće brojčano mala i dvonaraštajna, jer stariji roditelji i odrasla djeca ne stanuju zajedno. Sve je više starijih osoba koje žive same, žene su zaposlene i manje raspoložive biti nositeljice obiteljske podrške, a novi sustav vrijednosti, osim obiteljske ovisnosti, ističe i osobnu neovisnost. Ipak, usprkos transformaciji u procesu modernizacije, podaci iz zapadnih društava pokazuju da je obitelj još uvijek naj snažniji izvor podrške starijim osobama. Premda se međunarostajni odnosi mijenjaju, solidarnost je i nadalje ključna značajka odnosa starijih roditelja i odrasle djece (Čudina-Obradović i Obradović, 2004.). No, sve je očitiije da obitelj gubi neke funkcije u skrbi za starije osobe te ih prepušta javnim institucijama. Ona u budućnosti sama, bez formalne društvene pomoći, neće moći cjelovito i kvalitetno ispunjavati zadaću skrbi o svojim starijim članovima.

POLOŽAJ UDOVICA I UDOVACA U HRVATSKOJ

Položaj starijih ljudi, a time i položaj starijih udovica i udovaca u Hrvatskoj, pod snažnim je utjecajem naglih demografskih promjena i društvenih trendova koji prate urbanizaciju i modernizaciju zapadnih društava. Slično stanju u Europi, i u Hrvatskoj brojčani pokazatelji upućuju na rastući opseg i važnost pojave udovištva. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske (2007.a, 2007.b) za 2001. godinu, očekivano trajanje života iznosi 78 godina za ženu i 71 godinu za muškarca. Osobe starije od 65 godina čine 15,7%, a starije od 80 godina 2,2% ukupnog stanovništva. Među starijima od 80 godina ima 72% žena i 28% muškaraca. Također, u populaciji osoba starih 15 i više godina ima 241 549 (6,6%) udovica i 43 320 (1,2%) udovaca starijih od 65 godina. Raspodjela broja udovica i udovaca prema dobnim razredima je sljedeća: 34% žena i 7,6% muškaraca u dobi od 60 do 69 godina, 58,8% žena i 17,6% muškaraca u dobi od 70 do 79 godina te 83,8% žena i 38,1% muškaraca u dobi od 80 i više godina su udovice ili udovci.

Socijalni položaj udovica i udovaca u Hrvatskoj pod snažnim je utjecajem više čimbenika. Jedan je zakonska regulativa kojom se uređuju temeljna prava udovica i udovaca. Na primjer: Obiteljski zakon uređuje dužnost punoljetnog djeteta da uzdržava roditelja koji nema dovoljno sredstava za život i nije sposoban za rad, a Zakon o mirovinskom osiguranju definira pravo i uvjete stjecanja obiteljske mirovine. Drugi je čimbenik socijalna i obiteljska transformacija koja uključuje slabljenje utjecaja tradicionalnih vrijednosti, običaja i uvjerenja, suvremeni stil obiteljskog življenja te nove oblike obiteljske i međunarostajne solidarnosti. Iako položaj udovica i udovaca nije ugrožavajuć niti ima obilježja kršenja ljudskih prava, kao

što je to slučaj u nekim zemljama svijeta, ipak uključuje područja koja bi se mogla unaprijediti. Među njima su: prihodi udovica, pomoć udovicama i udovcima bez djece, sigurnost starijih udovica koje žive same u ruralnim područjima i drugo. Budući da se obitelj restrukturira, a skrb o starijim osobama još je uvijek u najvećoj mjeri prepuštena obitelji, posebno je važan razvoj odgovarajućih socijalnih programa podrške koji mogu podići kvalitetu obiteljskih odnosa te pomoći obitelji u suočavanju sa životnim promjenama.

ODREĐENJE UDOVIŠTVA

Uz razvod i razdvajanje partnera udovištvo je čest oblik prestanka bračne zajednice te jedan od oblika poslijebračnog življenja. Iako se može jednostavno i jednoznačno definirati, ono ima više različitih aspekata. Udovištvo je status osobe nakon smrti bračnog partnera koja nije ponovno sklopila brak. Udovica je žena čiji je muž umro, a udovac je muškarac čija je žena umrla (Havelka, 1995.; Howarth, 2001.). Cox (1988.), Despot Lučanin (2003.), Ha i sur. (2006.) te Lacković-Grgin i Čubela Adorić (2006.) prepoznaju udovištvo kao jednu od tipičnih, prirodnih i očekivanih – normativnih promjena u procesu starenja. Havighurst (1972., prema Roberto i Pearson Scott, 1986.) smatra prilagodbu na smrt supružnika jednim od najtežih razvojnih zadataka starije osobe u braku. Za pojedinca udovištvo je duboko traumatsko emocionalno iskustvo (Stokes, 1992.) i nenadomjestiv gubitak najprisnijeg odnosa uslijed prekida intimne privrženosti sa životnim partnerom (Bowlby, 1980., prema Utz i sur., 2004.). Zato se ono, prema Schaie i Willis (2001.) te Wilcox i sur. (2003.), svrstava među najstresnije životne događaje koji narušavaju osobni integritet, ali i određeni socijalni red, kako to opravdano naglašava Kafetz (2002.). Stoga je udovištvo interaktivna socijalna kategorija – stanje socijalnog položaja, odnosa i uloga u koje su uključeni udovica ili udovac, obitelj, bliske osobe i šira zajednica.

Osoba udovicom ili udovcem postaje trenutačno i šokantno, u trenutku smrti partnera. Istovremeno, u socijalnom smislu, udovištvo je životna tranzicija, dakle, razvojni proces koji se odvija kao prijelaz u novo životno razdoblje i uloge. Traje sve do sklapanja nove bračne zajednice ili smrti osobe, a uključuje različite načine suočavanja i prilagodbe novim životnim okolnostima (Arambašić, 2005.; Tournier, 1980.; Williams, 2004.). Stokes (1992.) zaključuje da su specifična razvojna dinamika i promjene u statusu, ulogama i ponašanju osobe iskustvo koje je različito za svaku udovicu i svakog udovca. Stoga je jedinstvenost važna dimenzija udovištva. Određena je interakcijom unutarnjih i vanjskih čimbenika kao što su: okolnosti udovištva, osobine ličnosti, spol, dob, kultura, veličina i struktura obitelji, socijalna mreža, kontekst gubitka te ranija iskustva i sposobnosti prilagodbe.

POSljedICE UDOVIŠTVA

Posljedice udovištva mnogobrojne su i složene, a uključuju niz, u pravilu negativnih, osobnih i socijalnih promjena (Schaie i Willis, 2001.). Kod svake osobe predstavljaju

jedinstvenu kombinaciju prvenstveno gubitaka i teškoća čiji se utjecaj na življenje može nastaviti još dugo nakon smrti partnera, a često i doživotno (Roberto i Pearson Scott, 1986.). Ipak, Zisook i Schuchter (1991., prema Ha i Ingersoll-Dayton, 2008.) ističu da je suočavanje s udovištvom najteže tijekom prvih šest mjeseci nakon smrti partnera. Razlozi tome su emocionalno trpljenje zbog gubitka, teškoće usvajanja novih uloga i vještina te percepcija primljene podrške kao manje od očekivane (Besser i Priel, 2007.). Tijekom vremena od prosječno osamnaest mjeseci kod većine udovica i udovaca dolazi do uspješnog oporavka te prilagodbe na nov stil življenja.

Većina se autora slaže da udovištvo u socijalnom kontekstu prije svega dovodi do gubitka važnog odnosa i podrške te do promjene položaja, uloga i obrazaca socijalne participacije. Nastaje neželjeni nesklad između odnosa što ih osoba ima i odnosa što bi ih željela imati (Pereman i Peplan, 1981., prema Dykstra, van Tilburg i de Jong Gierveld, 2005.). Njezino ograničavanje ili razaranje često vodi u odnosnu osamljenost – emocionalnu (doživljaj napuštenosti) ili socijalnu (doživljaj društvene isključenosti) (Chappell, 1983.; Mancini 1980.; Rosenthal i Bengtson, 1995.; Stacey-Konnert i Pynoos, 1992.; Van Baarsen i sur., 2001.). Promjena u socijalnoj mreži može prouzročiti gubitak socijalnog identiteta i socijalnu dezintegraciju (Kastenbaum, 1986.).

U osobnoj perspektivi udovištvo za većinu starijih osoba predstavlja daleko više od emocionalnog gubitka žene ili muža. Ono obično znači duboku promjenu življenja koja nije slobodno izabrana niti željena, oduzimanje svakodnevne intimnosti i interakcija, gubitak budućnosti koju su zajednički planirali, blizinu završetka života, a često i gubitak identiteta i životnog smisla (Pečjak, 2001.; Smolić-Krković, 1974.; Tournier, 1980.). Budući da bračni partner uobičajeno ima različite uloge u bračnom odnosu, njegovom smrti osoba može izgubiti: emocionalno privrženu osobu, prijatelja, savjetnika, njegovatelja, drugog roditelja djece, jamca novčane sigurnosti i praktične pomoći (Schaie i Willis, 2001.). Kod udovice ili udovca često se javlja osamljivanje (Bondevik i Skogstad 1998.), pogoršanje zdravlja, posebno depresija, i rizik ranije smrti (Manzoli i sur., 2007.) te otežano tugovanje (Arambašić, 2005.). Mogu nastati teškoće prilagodbe na nove obrasce i rutine svakodnevnog življenja (Miller, Smerglia i Bouchet, 2004.). Posljedica udovištva može biti pogoršanje materijalnih prilika i ugrožavanje sigurnosti (smanjenje prihoda i otežan pristup imovini) te gubitak instrumentalne pomoći (Daggett, 2002.; Kahana, 1995.).

Udovištvo je posebno teško kada je iznenadno (Poredoš, 2001.), ako se dogodilo istovremeno s umirovljenjem ili većim zdravstvenim teškoćama (Fitzpatrick, 1998.) ili u dubljoj starosti, kada se negativni životni događaji i gubici ubrzano umnožavaju, a razina tjelesne i psihološke ovisnosti raste (Coleman i O'Hanlon, 2004.; Scott i sur., 2007.). Također, bračni kontekst prije udovištva (na primjer: dobra bračna kvaliteta koja je uključivala snažnu emocionalnu privrženost i oslonac na podršku partnera) može doživljaj gubitka učiniti još težim (Ha i Ingersoll-Dayton, 2008.).

Posebno specifičan i neistražen je aspekt udovištva koji ukazuje na to da smrt partnera može donijeti udovici ili udovcu trenutnu ili trajnu osobnu ili socijalnu dobrobit. Budući da izostanak tugovanja za bračnim partnerom spada u društveno nepoželjne reakcije te izaziva osudu obitelji i socijalnog okružja, doživljaj udovištva kao pozitivne promjene najčešće ostaje prikriven. Ipak, pojedinačna iskustva pokazuju da udovištvu mogu prethoditi vrlo različite neugodne okolnosti koje pogoduju ublažavanju stresnosti i težine gubitka. Neke od njih su: niska razina emocionalne bliskosti, loša bračna kvaliteta, nasilje u bračnom odnosu ili bolest partnera koja je zahtijevala dugotrajnu i iscrpljujuću njegu. Stoga, iznimno, posljedica udovištva može biti uvećanje kvalitete življenja udovice ili udovca uslijed uspostave ekonomske neovisnosti, prestanka zlostavljanja ili uloge njegovatelja, uvećanja slobodnog vremena i slično.

SPOLNA I RODNA PERSPEKTIVA UDOVIŠTVA

Aspekte udovištva važno je također razmatrati iz spolne (biološke) i rodne (društvene) perspektive. Udovištvo je češće status osobe ženskog spola, naročito među osobama starijim od 65 godina, iz razloga što su žene obično mlađe od muževa, žive dulje od muškaraca i rijetko sklapaju novi brak. Udovci su brojčano manja skupina, trajanje njihovog udovištva je kraće jer s udovištvom raste stopa njihove smrtnosti, a također, oni se često i brzo nakon smrti supruge ponovno ožene (Schaie i Willis, 2001.). Iako je rod značajan čimbenik u objašnjavanju težine, kvalitete i uspješnosti suočavanja s udovištvom, razlike između žena i muškaraca još uvijek nisu primjereno istražene. Dok jedni tvrde da smrt partnera teže podnose muškarci (na primjer: Bennett, Smith i Hughes, 2005.; Carr i sur., 2000.; Despot Lučanin, 2003.), drugi tvrde da žene teže podnose udovištvo (Havelka, 1995.; United Nations, 2002.). Treći, poput Onrust i sur. (2007.) te Van Grootheest i sur. (1999.), nisu uočili bitne razlike između žena i muškaraca u prilagodbi na udovištvo. Pritom se još uvijek ne zna dovoljno o utjecaju socioekonomskog statusa, kulture, dobi, zdravstvenog stanja i navika, duljine udovištva te drugih socijalnih i individualnih razlika (Ha i sur., 2006.) ili dizajniranja i metodologije istraživanja (Lee i DeMaris, 2007.; Manzoli i sur., 2007.) na različite i nasuprotne rezultate istraživanja.

U izražavanju potrebe te načinu primanja i pružanja podrške također postoje razlike između žena i muškaraca. Sutor i Pillemer (2000., prema Arambašić, 2005.) tvrde da su muškarci općenito manje spremni priznati potrebu za podrškom, manje aktivni u traženju podrške i voljni prihvatiti ponudenu podršku te manje sposobni uzvratiti podršku. Zato žene, u odnosu na muškarce, primaju više podrške od rodbine i prijatelja. Općenito, starije majke primaju više instrumentalne, financijske i emocionalne podrške od odrasle djece nego očevi. To se tumači većim majčinim ulaganjem vremena i emocija u podizanju djece, manjom ranijom uključenosti oca u obiteljski život i češćim odlaskom oca iz obitelji u slučaju razvoda braka. Kao iznimku Silverstein, Gans i Yang (2006.) navode pogoršanje zdravlja roditelja što potiče jednako pružanje pomoći majci i ocu. Također, obiteljske se vrijednosti i osjećaj obveze

skrbi o starijim roditeljima češće prenose na kćerke, a one se još dodatno socijalizacijom i društvenim uvjerenjima motiviraju naročito podržavati majke (Feldman, 2003.). No, bez obzira na to koga udovištvo teže pogađa i koliko tko ostvaruje podrške, Van Osten i Van der Vlugt (2004.) smatraju da se muškarci i žene različito suočavaju s problemima i različito ih izražavaju. To je povezano s njihovim biološkim značajkama, razlikama u procesu i ishodišta socijalizacije, društvenim statusom i ulogama, kulturnim vrijednostima te reakcijama i očekivanjima okružja. Zbog toga pristup osobi i pružanje psihosocijalne pomoći trebaju biti primjereni specifičnostima spola i roda.

OBITELJSKA MREŽA I PODRŠKA TIJEKOM UDOVIŠTVA

Budući da je, prema mnogim istraživanjima, obitelj primarni izvor socijalne podrške tijekom udovištva, važnost i ulogu obitelji u skrbi za udovice i udovce vrijedno je razmatrati u kontekstu koncepta socijalne mreže i podrške. Socijalna mreža su neformalni odnosi među ljudima (Barnes, 1954., prema Žganec, 1995.: 151), a čine je svi ljudi povezani s osobom. Stacey-Konnert i Pynoos (1992.) je dijele na srodničku i nesrodničku. Antonucci (2001.), Cheng i Chan (2006.) te Peters i sur. (1987.) slažu se da su najvažniji članovi socijalne mreže starijih ljudi značajni ili intimni drugi: najprije uža obitelj (roditelji, djeca i unuci) i šira obitelj (braća, sestre i nećaci), a zatim prijatelji i susjedi. Općenito, postojanje i razvoj stabilne, snažne i podržavajuće socijalne mreže igra važnu ulogu u starosti. Pritom opseg i kvaliteta obiteljske mreže predstavljaju iznimno važan resurs prilagodbe na teške razvojne prijelaze i stresne životne događaje kao što je udovištvo (Baldassare, Rosenfeld i Rook, 1984.; Fiori, Antonucci i Cortina, 2006.).

Glavna zadaća socijalne mreže je pružanje socijalne podrške, važnog socijalnog resursa koji priskrbljuju drugi ljudi (Bernstein i sur., 1991.; Scott i sur., 2007). McCool (1995., prema Isaksson, Lexell i Skaer, 2007.), određuje socijalnu podršku kao složeni koncept povezan s blagotvornim učinkom socijalnih odnosa u kojima osoba doživljava da je voljena, vrijedna, poštovana i zbrinuta. Podržavajući socijalni odnosi olakšavaju suočavanje sa stresom, omogućuju stabilno funkcioniranje osobe u razdoblju osobnih i socijalnih promjena te socijalnu integraciju (Pećnik, 2003.: 177; Shaw, 2005.). Obiteljska podrška općenito ima zaštitnu funkciju i pozitivan, ublažavajuć, učinak. U kontekstu obitelji i udovištva ona izravno i neizravno doprinosi uspješnijem suočavanju s udovištvom, povećanju osobnih resursa, umanjenju stresa, neutraliziranju negativnih utjecaja, bržoj i boljoj prilagodbi, podizanju stupnja zdravlja i kvalitete življenja te intenziviranju socijalnih interakcija. To je obilno dokumentirano mnogim istraživanjima kao što su, na primjer: Antonucci (2001.), Bernstein i sur. (1991.), Despot Lučanin (2003.), Feldman (2003.), Lacković-Grgin i Čubela Adorić (2006.), Onrust i sur. (2007.), Vaillant i sur. (1998.). Intenzitet obiteljske podrške mijenja se tijekom udovištva. Ona je obično snažnija prvih šest mjeseci, a s vremenom se smanjuje i vraća na stabilnu razinu od prije udovištva (Ostir, Ottenbacher i Markides, 2004.; Poredoš, 2001.; Van Grootheest i sur., 1999.).

Prilikom odabira izvora socijalne podrške pomagači su u pravilu rangirani od najintimnijih prema manje intimnima. Sukladno hijerarhijsko-kompenzacijskom modelu traženja podrške koji je razvio Cantor (1979., prema Shaw, 2005.), u sustavu podrške postoji hijerarhija izbora grupe podrške i pojedinačnog pomagača na način da većina ljudi preferira najprije primiti podršku od intimno bliskih osoba. Za starije osobe broj jedan je obitelj, kao neformalna ili prirodna mreža podrške. Ona pruža široku lepezu različitih oblika pomoći i podrške kao što su: informacijska podrška (informacije i savjeti), emocionalna (ljubav, povjerenje i poštovanje) i instrumentalna (novac, stvari i usluge) (Pećnik, 2003.; Scott i sur., 2007.). Kad je najvažniji i najpoželjniji obiteljski pomagač odsutan, izbor pada na sljedećeg u hijerarhijskoj strukturi. Stariji ljudi najviše žele i očekuju primiti podršku od bračnog partnera. Gubitkom bračnog partnera oni se obično za podršku usmjeravaju na dijete (Cheng i Chan, 2006.; Feldman, 2003.). Ako dijete ne postoji ili nije dostupno, povećava se značaj ostalih članova uže obitelji i najbližih krvnih srodnika kao što su unuci te braća i sestre (Schaie i Willis, 2001.). Nakon njih važnost dobivaju nećaci koji preuzimaju odgovornost djeteta na načelu obiteljske supstitucije (Shanas, 1979.a, b, prema Chappell, 1983.). Ako izostanu intimne veze u užoj ili široj obitelji, značajni članovi socijalne mreže postaju osobe izvan obiteljskog kruga – prijatelji i susjedi (Despot Lučanin, 2003.; Ishii-Kuntz i Seccombe, 1989.). Konačno, krug podrške završava s formalnom stručnom podrškom civilnih udruga, vjerskih organizacija, pomažućih profesija i društvenih servisa (Lacković-Grgin, 2001.; Walter, 2003.) ili institucionalnim krugom, kako ga naziva Hartman (1981., prema Early i sur., 2000.).

Važno načelo socijalne podrške predstavlja reciprocitet. Temelji se na činjenici da socijalne interakcije nisu jednosmjerne već dvosmjerne i uzajamne. One uključuju socijalnu razmjenu kroz primanje i pružanje podrške (Pećnik, 2003.). Stariji ljudi preferiraju povjerljive i uravnotežene odnose u kojima mogu uzvratiti podršku. Kroz njih doživljavaju neovisnost, dostojanstvo i samopoštovanje te čuvaju granice pomaganja uz prihvatljivo instrumentalno i emocionalno koštanje podrške (Čudina-Obradović i Obradović, 2004.; Tanner, 2007.). Iz tog je razloga izbor obiteljskog pomagača tijekom udovištva često određen načelom reciprociteta (Peters i sur., 1987.). Roditelj radije izabire dijete kojem je ranije pružio znatniju podršku (na primjer: skrb o unucima), posebno ako su njegovi kapaciteti aktualno umanjeni pa više ne može biti u recipročnom odnosu (Chappell, 1983.).

Premda se kapaciteti roditelja pružiti pomoć i podršku odraslom djetetu tijekom udovištva često smanjuju, oni se pojedinačno mogu i uvećati. To se naročito događa ako udovica ili udovac uspješno svlada prijelaz u novo životno razdoblje, dobrog je zdravstvenog i financijskog stanja te živi prostorno blizu odraslog djeteta (Mueller, Wilhelm i Elder, Jr., 2002.). Na taj način udovica ili udovac dugo zadržava uzajamnost interakcija i podrške u obiteljskim odnosima.

NEKE ZNAČAJKE OBITELJI U KONTEKSTU UDOVIŠTVA

Do sada smo zaključili da za većinu ljudi obitelj predstavlja središte socijalne mreže i najprirodniju neformalnu socijalnu skupinu, a obiteljski odnosi najvažnije i najintimnije socijalne odnose (Tanner, 2007.). Hijerarhijski položaj obitelji kao primarnog izvora socijalne podrške udovici ili udovcu proizlazi iz specifičnih značajki same obitelji. Međunaraštajni i krvnosrodnički obiteljski odnosi nisu slobodno izabrani već su biološki određeni. Oni se temelje na više ili manje izraženom osjećaju dužnosti (Mancini i Simon, 1984.) zbog kojeg ljudi vlastitu obitelj doživljavaju kao najpouzdaniji socijalni resurs za osiguranje uzajamnosti i solidarnosti u skrbi za njihove potrebe (Raboteg-Šarić, 2003.). Stoga je prirodno da udovice i udovci imaju najviše povjerenja u članove obitelji, a posebno preferiraju međunaraštajne interakcije roditelj – dijete (Stacey-Konnert i Pynoos, 1992.). Elder (1992., prema Silverstein, Gans i Yang, 2006.) opisuje međunaraštajnu solidarnost kao vrlo složen koncept odnosa povezan s obiteljskom kohezijom. Ona tradicionalno obuhvaća pozitivne aspekte odnosa, a dolazi od međusobne bliskosti, povezanosti, dijeljenja vrijednosti između naraštaja, reciprociteta, trajnosti veza te normativne dužnosti podrške (Luscher i Pillemer, 1998.).

Ipak, važnost obiteljskih odnosa ne proizlazi jedino iz obveze. Zbog visokog stupnja emocionalne povezanosti, privrženosti i dugotrajne predanosti obitelj posjeduje poseban intimni legitimitet, unutarnju energiju i značenje te snažnu socijalnu kompetenciju (Hartman, 1995., prema Early i sur., 2000.). Njena struktura i značajke čine je dobro opremljenom pružiti vrlo raznovrsne oblike socijalne podrške i ispuniti tri funkcije odnosa: intimnost, socijalnu integraciju i pomoć, što ih prepoznaje Weiss (1969., prema Mancini i Simon, 1984.). Pritom je obitelj sposobna neprekidno se prilagođavati promjenama te koristiti različite i složene zaštitne biološke, psihološke i socijalne mehanizme za održavanje ravnoteže u vrijeme posebno stresnih životnih događaja (Coleman i O'Hanlon, 2004.; Janković, 2004.). Uloga obitelji prema tugujućem članu jedinstvena je i nitko je ne može ispuniti na način kao što to čini ona. Obiteljska podrška, pružena u utješnom ozračju sigurnosti, razumijevanja i suosjećanja, presudan je čimbenik uspješnog suočavanja s gubitkom partnera. Ona stvara uvjete u kojima je udovici ili udovcu moguće dovršiti proces tugovanja, provesti seriju prilagodbi, preuzeti nove uloge, zadaće i status, razviti drugačiji životni stil, vratiti osjećaj usmjerenosti i smisla, preoblikovati identitet, konstruirati novu socijalnu stvarnost i reintegrirati se u zajednicu (Krause, 2005.; Lopata, 1995.).

Premda obitelj za udovicu ili udovca u pravilu predstavlja čimbenik zaštite, postoje i okolnosti u kojima obitelj može imati negativnu ulogu te biti snažan izvor socijalnog pritiska na udovicu ili udovca. Manji broj autora spominje mogućnost izostanka pozitivnog utjecaja obitelji, a kao uzroke tome navode: nepostojanje odnosa privrženosti između članova obitelji, ranije nerazumijevanje i sukob, opterećenost odnosa pitanjima ovisnosti, osjećaj duga i obveze za pruženu pomoć, neželjeno uplitanje u život i kritiziranje, nametanje svoje volje i očekivanje da se udovac ili udovica ponaša kako to obitelj želi. To su ujedno i razlozi zašto

udovica ili udovac ponekad odbiju ponuđenu pomoć (Scott i sur., 2007.). Nešto češće izražen nepodržavajuć odnos obitelji povezan je s novim brakom udovca, a naročito udovice. Iako romantična veza ili ponovno sklapanje braka donose velike psihološke i praktične koristi starijoj osobi (Lacković-Grgin i Ćubela Adorić, 2006.) uspostavljanju nove emocionalne veze, kohabitaciji partnera, a posebno sklapanju braka, postoje različite prepreke. Zakonska uključuje, na primjer, ograničavajuće propise o mirovinskom osiguranju u vezi uvjeta za stjecanje i zadržavanje obiteljske mirovine – gubitak mirovine u slučaju sklapanja braka. Ekonomska proizlazi iz manjeg prihoda ili otežanog pristupa imovini. Socijalna ograničenja i pritisci često su povezani s tradicionalnim predrasudama i vjerovanjima o obvezi udovice ili udovca prema obitelji (Moorman, Booth i Fingerman, 2006.; Puljiz, 2005.; Raboteg-Šarić, 2003.). Dijete često ne želi da roditelj, posebno majka, ponovno sklopi brak i zamijeni figuru umrlog roditelja novim partnerom te dovede u pitanje obiteljsku imovinu. Takav odnos djeteta obično je podržan od bližih srodnika.

U kontekstu negativnih obiteljskih interakcija autori Luscher i Pillemer (1998.) zastupaju koncept međunaraštajne ambivalencije. Ističu da dualistički model pragmatične i idealizirane međunaraštajne solidarnosti, kao pozitivne perspektive, i njezine suprotnosti, obiteljskog sukoba, kao negativne perspektive, nije dostatan za razumijevanje složenih obiteljskih odnosa između roditelja i djeteta. Navode da su odnosi među naraštajima strukturirani tako da uključuju i generiraju različite oblike latentne i otvorene ambivalencije. Pritom ambivalencija znači istovremeno postojanje nasuprotnih emocija, motivacije, vrijednosti, interakcija i ponašanja. Ona je normativna pojava, a naročito je izražena u specifičnim okolnostima u kojima su međusobna očekivanja i potrebe za podrškom veće. Kao glavni razlog pojave ambivalencije navode međunaraštajnu ovisnost te snažnu psihičku bliskost.

UTJECAJ UDOVIŠTVA NA ODNOS RODITELJ – DIJETE

Osim supružnika dijete je roditelju prva i najvažnija intimno bliska osoba pa stariji roditelj prirodno očekuje osloniti se na svoje odraslo dijete. Odnos roditelj – dijete uzajaman je i recipročan. Uključuje međunaraštajnu razmjenu, pružanje i primanje pomoći i podrške, a temelji se na čvrsto uspostavljenim i dobro uhodanim obrascima interakcije (Fitzpatrick, 1998.). Udovištvo snažno pogađa odnos roditelj – dijete te mijenja učestalost komunikacije i druženja. Stupanj ovisnosti roditelj – dijete povezan je prvenstveno s općom razinom ovisnosti roditelja. Ha i sur. (2006.) utvrdili su da udovištvo, kao stresan životni događaj, povećava ovisnost roditelja o djetetu i smanjuje njegovu sposobnost pružanja podrške djetetu. Iako se pritom općenito smanjuje ekonomska i instrumentalna ovisnost djeteta o roditelju, istovremeno se, kako navode Rosenthal i Bengtson (1995.), povećava specifična emocionalna ovisnost djeteta o preživjelom roditelju zbog gubitka drugog roditelja. Porastom ovisnosti roditelja o djetetu uslijed udovištva dijete obično preuzima ulogu primarnog pomagača i pružatelja dugotrajne obiteljske podrške starijem roditelju. Time se raniji

reciprocitet podrške mijenja na način da roditelj sve više prima, a sve manje daje podršku (Silverstein, Gans i Yang, 2006.).

Podrška odraslog djeteta roditelju motivirana je na dva načina: pojedinačnim unutar-njim vrijednostima i odnosom privrženosti te vanjskim socijalnim vrijednostima i odnosom dužnosti. Obično odražava tipične obrasce socijalizacije i međunaraštajne podrške koji propisuju određene uloge i stilove odnosa roditelj – dijete te odgovornost skrbi o starijem roditelju (Ha i sur., 2006.). Normativno očekivanje, zahtjev međunaraštajne solidarnosti i običaj da odraslo dijete ima obvezu i zadaću pomagati starijeg roditelja u temelju su koncepta djetetove dužnosti (eng. *filial responsibility or obligation*) (Cicirelli, 1990., prema Silverstein, Gans i Yang, 2006.). Dijete s jačim osjećajem dužnosti, a naročito kćerka, pruža značajno više podrške od djeteta kojem ta norma nije važna. Ova norma te prostorna blizina ili zajedničko stanovanje važni su prediktori odnosa ovisnosti roditelja o djetetu. Istovremeno, očekivanje pomoći i podrške od djeteta raste u okolnostima veće životne dobi, lošijeg zdravstvenog stanja i manjih ekonomskih resursa roditelja (Ha i sur., 2006.).

Silverstein, Gans i Yang (2006.) razmatraju normu djetetove dužnosti kao oblik socijalnog kapitala ostvarenog u obiteljskim odnosima. Oni prihvaćaju definiciju socijalnog kapitala u kontekstu obitelji koju su dali Furstenberg i Kaplan (2004., prema Silverstein, Gans i Yang, 2006.). Po njihovom razumijevanju, obiteljski socijalni kapital je zaliha socijalne dobre volje razvijene kroz skupne norme i osjećaj zajedništva. On se uobičajeno nalazi u posjedu starijih roditelja. Nastaje u ranim fazama obiteljskog života kada roditelj kroz dugoročni međunaraštajni odnos ulaže vrijeme, novac i emocije u svoje maloljetno dijete i tako ga opskrbljuje resursima ili servisima zbog kojih će ono kasnije osjećati obvezu i motivaciju osigurati neku vrijednost zauzvrat. Na taj način dijete djeluje kao neformalna polica osiguranja roditelja za slučaj potrebe. Pritom je socijalni kapital latentni resurs koji se pokreće u situaciji kad roditelj treba pomoć, ali ima vrijednost čak i ako nije praktično iskorišten. Ovaj koncept Antonucci (1990., prema Silverstein, Gans i Yang, 2006.) naziva modelom banke podrške.

U odnosima roditelj – dijete spol roditelja također je važan čimbenik obrazaca interakcije, stupnja ovisnosti i oblika podrške. Majke i očevi imaju kvalitativno različite tipove odnosa s djecom te različite sklonosti primati i davati podršku u starijoj dobi. Ovi odnosi odražavaju kulturne razlike, dobne stereotipe i rodno tipizirane uloge. Pritom udovice naročito potiču i jačaju odanost i osjećaj obveze djece, održavaju snažnije intimne odnose, primaju više pomoći i pružaju više emocionalne i instrumentalne podrške od udovaca. Podrška ocu obično se aktivira u slučaju pogoršanja zdravlja (Utz i sur., 2004.). Sukladno tome, odrasla su djeca privrženija majkama nego očevima, a naročito su odrasle kćerke odane majkama udovicama (Cheng i Chan, 2006.; Peters i sur., 1987.).

Proučavajući problem udovištva iz perspektive koncepta međunaraštajne ambivalencije, Ha i Ingersoll-Dayton (2008.) utvrdili su da velike životne tranzicije i događaji, a naročito stresni kao što je udovištvo, utječu na ambivalenciju u odnosu roditelj – dijete. Pillemer i Suitor (2002., prema Ha i Ingersoll-Dayton, 2008.) zaključuju da su životne tranzicije u starosti izvor

stresa i potiču napetost u odnosu roditelj – dijete pa time uvećavaju ambivalenciju. Suprotno tome, Ha i Ingersoll-Dayton (2008.) utvrdili su da je udovištvo povezano sa smanjivanjem ambivalencije osjećaja roditelja prema odraslom djetetu tijekom prvih šest mjeseci nakon gubitka partnera. Taj trend objašnjavaju smanjivanjem opsega ovisnosti djeteta o roditelju te nižim stupnjem negativnih interakcija. Uz to, udovištvo je životna tranzicija koja pogađa ne samo udovicu ili udovca kao pojedince nego i druge članove obitelji. Dijete s roditeljem dijeli osjećaj gubitka te i samo tuguje (Umberson i Chen, 1994., prema Ha i Ingersoll-Dayton, 2008.). Suosjećanje i obzirnost te pružanje podrške roditelju tijekom tugovanja predstavlja za dijete način zajedničkog suočavanja s gubitkom pa se obično ne doživljavaju kao teret ili frustrirajuća obveza. Većina djece je svjesna stresnosti i težine udovištva za roditelja pa nastoji umanjiti ili izbjeći negativne interakcije (nesporazume, kritike, sukobe). Na taj način doprinose smanjivanju razine ambivalencije u odnosu s roditeljem. Tijekom početne faze tugovanja uočljivo je djelovanje vremenske promjene u funkciji utjecaja udovištva na ambivalenciju odnosa. U razdoblju od osamnaest mjeseci nakon smrti partnera udovištvo više nema utjecaja na razinu ambivalencije. Odnos roditelj – dijete vraća se na raniji obrazac ambivalencije, što dokazuje da je priroda obiteljskih odnosa dugoročno konstantna usprkos stresnim životnim događajima.

VAŽNOST ULOGE BAKE I DJEDA TIJEKOM UDOVIŠTVA

Iako su rijetki zapisi o specifičnoj povezanosti uloge bake ili djeda i udovištva, mnogi autori općenito pišu o važnosti ove uloge za većinu starijih osoba. Uloga bake i djeda biološki je određena, ali je zapravo, kako to ističe Stokes (1992.), socijalno izabrana. Budući da daje snažan doprinos međunaraštajnom obiteljskom identitetu i koheziji, spada među najvažnije uloge osobe starije dobi (Reitzes i Mutran, 2004.). Ona značajno obogaćuje život i uvećava dobrobit osobe. Stoga intenziviranje aktivnog izvršavanja korisne i od društvenog okruženja cijjenjene uloge bake ili djeda sadrži velik pozitivni potencijal za osobe koje se suočavaju s gubitkom partnera. Ovaj odnos predstavlja izvor zadovoljstva te doživljava značenja i smisla pa je zato jedan od pozitivnih načina prevladavanja osamljenosti i uspješnog suočavanja s udovištvom (Dykstra, Van Tilburg i de Jong Gierveld, 2005.; McGowen, Ladd i Strom, 2006.). Čak i kad ne postoji blizak kontakt, baka i djed ostvaruju emocionalnu dobit već iz same činjenice što imaju unuke (Feldman, 2003.). Rođenje unuka i praunika djeluje na širenje socijalne mreže i intenziviranje interakcija s djecom, a time i na povećanje primljene socijalne podrške.

ZAKLJUČAK

Uslijed demografske transformacije te promjene strukture obitelji i stila obiteljskog življenja, zadnjih se desetljeća snažno mijenjaju obiteljski i međunaraštajni odnosi. Oni

utječu na suočavanje pojedinca i obitelji sa stresnim životnim događajima među kojima je i udovištvo. Premda je udovištvo prvenstveno iskustvo pojedinca i nosi snažan individualni pečat, ono je također i normativna životna tranzicija te interaktivna socijalna kategorija. Posljedice udovištva brojne su i složene, a izražavaju se, u pravilu, kroz negativne osobne i socijalne promjene, a tek iznimno i kao prikrivena dobrobit. Obično uključuju: gubitak važnog odnosa, promjenu socijalnog položaja i uloga, pogoršanje materijalnih prilika i drugo. Ključan čimbenik uspješnog oporavka udovice ili udovca postojanje je socijalne mreže koja održava pozitivne odnose i pruža očekivanu socijalnu podršku. Za stariju udovicu i udovca obitelj predstavlja najvažniji izvor socijalne podrške te najpouzdaniji socijalni odnos u kojem, usprkos ambivalencije, još uvijek postaji kontinuitet obiteljske ovisnosti i solidarnosti. Pritom je odnos podrške roditelj – dijete uzajaman i recipročan. Tamo gdje nema obiteljske podrške ili ona nije primjerena, važnu ulogu imaju institucije socijalne skrbi i organizacije civilnog društva pa je nužno da su one senzibilizirane na udovištvo i potrebe obitelji u tom kontekstu.

Profesionalna i volonterska zajednica imaju zadatak planirati programe socijalne skrbi, razvijati raznovrsne oblike podrške i uvećavati dostupnost usluga socijalnih servisa. Različitim socijalnim intervencijama zajednica može poticati starije osobe i njihove obitelji na pravovremenu pripremu za rizik udovištva. Ona treba pružiti odgovarajuću pomoć i podršku radi bolje socijalne integracije i poboljšanja kvalitete življenja (zdravstvena skrb, psihološka podrška, servisne usluge). Fitzpatrick (1998.) te Mancini i Simon (1984.) naglašavaju potrebu za programima edukacije o obiteljskom življenju radi podizanja svijesti o međunarastajnoj solidarnosti, njegovanja kvalitetnih obiteljskih odnosa te poduke s ciljem razvoja novih osobnih i socijalnih vještina. Uključivanje u rad udruga samopomoći može udovici ili udovcu umanjiti negativan učinak gubitka te uvećati pozitivne ishode prilagodbe. Zakonske odredbe koje uvažavaju specifičnosti udovištva također mogu popraviti socijalni položaj udovice ili udovca. Sve navedeno ukazuje da kvalitetna skrb o udovicama i udovcima te podrška njihovim obiteljima nužno ovisi upravo o udruženim resursima samog pojedinca, obitelji i društvene zajednice. Stoga je njihovo sinergijsko djelovanje primarna zadaća svakog razvijenog, dakle i hrvatskog, društva koje nastoji skrbiti o svim svojim članovima.

LITERATURA

1. Antonucci, T. C. (2001). Social relationship. In: Birren, J. & Schaie, K. W. (eds.), **Handbook of the psychology of aging**. San Diego: Academic Press, 427-453.
2. Arambašić, L. (2005). **Gubitak, tugovanje, podrška**. Zagreb: Naklada Slap.
3. Baldassare, M., Rosenfeld, S. & Rook, K. (1984). The types of social relations predicting elderly well-being. **Research on Aging**, 6 (4), 549-559.
4. Bennett, K. M., Smith, P. T. & Hughes, G. M. (2005). Coping, depressive feelings and gender differences in late life widowhood. **Aging & Mental Health**, 9 (4), 348-353.

5. Bernstein, D. A., Roy, E. J., Srull, T. K. & Wickens, C. D. (1991). **Psychology**. Boston: Houghton Mifflin Company.
6. Besser, A. & Priel, B. (2007). Perceived social support, malevolent maternal representations, and older adults' depressed mood. **Journal of Social and Clinical Psychology**, 26 (6), 728-750.
7. Bondevik, M. & Skogstad, A. (1998). The oldest old, ADL, social network, and loneliness. **Western Journal of Nursing Research**, 20 (3), 325-343.
8. Carr, D., House, J. S., Kessler, R. C., Nesse, R., Sonnega, J. & Wortman, C. (2000). Marital quality and psychological adjustment to widowhood among elder adults: A longitudinal analysis. **Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences**, 55B (4), S197-S207.
9. Chappell, N. L. (1983). Informal support networks among the elderly. **Research on Aging**, 5 (1), 77-99.
10. Cheng, S. & Chan, A. C. M. (2006). Relationship with others and life satisfaction in later life: Do gender and widowhood make a difference? **Journal of Gerontology**, 61B (1), 46-53.
11. Coleman, P. G. & O'Hanlon, A. (2004). **Ageing and development: Theories and research**. London: Arnold Publishers.
12. Cox, H. G. (1988). **Later life, the realities of aging**. New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs.
13. Čudina-Obradović, M. & Obradović, J. (2004). Psihosocijalne pretpostavke skrbi za stare ljude. **Revija za socijalnu politiku**, 11 (2), 177-192.
14. Daggett, L. M. (2002). Living with loss: Middle-aged men face spousal bereavement. **Qualitative Health Research**, 12 (5), 625-639.
15. Despot Lučanin, J. (2003). **Iskustvo starenja**. Jastrebarsko: Naklada Slap.
16. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2007 a). **Statistički ljetopis 2007**. Zagreb.
17. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2007 b). **Žene i muškarci u Hrvatskoj 2007**. Zagreb, 5-16.
18. Dykstra, P. A., van Tilburg, T. G. & de Jong Gierveld, J. (2005). Changes in older adult loneliness: Results from a seven-year longitudinal study. **Research on Aging**, 27 (6), 725-747.
22. Early, B. P. et al. (2000). The needs and supportive networks of the dying: An assessment instrument and mapping procedure for hospice patients. **American Journal of Hospice and Palliative Medicine**, 17 (2), 87-96.
23. Feldman, R. S. (2003). **Development across the life span**. New Jersey: Prentice Hall.
24. Fiori, K. L., Antonucci, T. C. & Cortina, K. S. (2006). Social network typologies and mental health among older adults. **Journal of Gerontology**, 61B (1), 25-32.
25. Fitzpatrick, T. R. (1998). Bereavement events among elderly men: The effects of stress and health. **Journal of Applied Gerontology**, 17 (2), 204-228.

23. Gelo, J., Akrap, A. & Čipin, I. (2005). **Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske (Bilanca 20. stoljeća)**. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.
24. Ha, J., Carr, D., Utz, R. L. & Nesse, R. (2006). Older adults' perceptions of intergenerational support after widowhood: How do men and woman differ? **Journal of Family Issues**, 27 (1), 3-30.
25. Ha, J. & Ingersoll-Dayton, B. (2008). The effect of widowhood on intergenerational ambivalence. **The Journals of Gerontology**, 63 B (1), 49-58.
26. Havelka, M. (1995). **Zdravstvena psihologija**. Zagreb: Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
27. Howarth, G. (2001). Widowhood. In: Howarth, G. & Leaman, O. (ed.). **Encyclopedia of death and dying**. London: Routledge, 479.
28. Isaksson, G., Lexell, J. & Skaer, L. (2007). Social support provides motivation and ability to participate in occupation. **The Occupational Therapy Journal of Research, Occupation, Participation and Health**, 27 (1), 23-30.
29. Ishii-Kuntz, M. & Seccombe, K. (1989). The impact of children upon social support networks throughout the life course. **Journal of Marriage and the Family**, 51, 777-790.
30. Janković, J. (2004). **Pristupanje obitelji - Sustavni pristup**. Zagreb: Alinea.
31. Kafetz, K. (2002). What happens when elderly people die? **Journal of The Royal Society of Medicine**, 95 (11), 536-538.
32. Kahana, E. (1995). Loss. In: Maddox, G. L. (ed.), **The encyclopedia of aging**. New York: Springer Publishing Company, 590-591.
33. Kastenbaum, R. (1986). **Starenje – Godine ispunjenja**. Zagreb: ČGP Delo i Globus.
34. Krause, N. (2005). Traumatic events and meaning in life: Exploring variations in three age cohorts. **Ageing & society**, 25, 501-524.
35. Lacković-Grgin, K. (2001). Mogućnosti i granice regulacije vlastita razvoja u odrasloj dobi. **Radovi**, 40 (17), 187-205.
36. Lacković-Grgin, K. & Čubela Adorić, V. (2006). **Odabrane teme iz psihologije odraslih**. Jastrebarsko: Naklada Slap.
37. Lee, G. R. & DeMaris, A. (2007). Widowhood, gender, and depression: A longitudinal analysis. **Research on Aging**, 29 (1), 56-72.
38. Lopata, H. Z. (1995). Widowhood. In: Maddox, G. L. (ed.), **The encyclopedia of Aging**. New York: Springer Publishing Company, 969-971.
39. Luscher, K. & Pillemer, K. (1998). Intergenerational ambivalence, a new approach to the study of parent-child relations in later life. **Journal of Marriage and the Family**, 60 (2), 413-425.
40. Mancini, J. A. (1980). Friend interaction, competence, and morale in old age. **Research on Aging**, 2 (4), 416-431.

41. Mancini, J. A & Simon, J. (1984). Older adult's expectations of support from family and friends. **Journal of Applied Gerontology**, 3 (2), 150-160.
42. Manzoli, L., Villari, G., Pirone, G. M. & Boccia, A. (2007). Marital status and mortality in the elderly: A systematic review and meta-analysis. **Social Science & Medicine**, 64 (1), 77-94.
43. McGowen, M. R., Ladd, L. & Strom, R. D. (2006). On-line assessment of grandmother experience in raising grandchildren. **Educational Gerontology**, 32, 669-684.
44. Miller, N. B., Smerglia, V. L. & Bouchet, N. (2004). Women's adjustment to widowhood: Does social support matter? **Journal of Women & Aging**, 16 (3/4), 149-167.
45. Moorman, S. M., Booth, A. & Fingerman K. L. (2006). Women's romantic relationships after widowhood. **Journal of Family Issues**, 27 (9), 1281-1304.
46. Mueller, M. M., Wilhelm, B. & Elder, G. H. Jr. (2002). Variations in grandparenting. **Research on Aging**, 24 (3), 360-388.
47. Onrust, S., Cuijpers, P., Smit, F. & Bohlmeijer, E. (2007). Predictors of psychological adjustment after bereavement. **International Psychogeriatrics**, 19 (5), 921-934.
48. Ostir, G. V., Ottenbacher, K. J. & Markides, K. S. (2004). Onset of frailty in older adults and the protective role of positive affect. **Psychology and Aging**, 19 (3), 402-408.
49. Pečjak, V. (2001). **Psihologija treće životne dobi**. Zagreb: Prosvjeta.
50. Pečnik, N. (2003). Izvori socijalne podrške i zadovoljstvo podrškom. U: Raboteg-Šarić, Z., Pečnik, N. & Josipović, V. (ur.), **Jednoroditeljske obitelji: Osobni doživljaj i stavovi okoline**. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, 170-189.
51. Peters, G. R., Hoyt, D. R., Babchuk, N., Kaiser, M. & Iijima, Y. (1987). Primary-group support systems of the aged. **Research on Aging**, 9 (3), 392-416.
52. Poredoš, D. (2001). Prilagodba na samački život osoba starije dobi. **Ljetopis studijskog centra socijalnog rada**, 8 (1), 7-33.
53. Puljiz, V. (2005). Demografski trendovi u Europi. **Revija za socijalnu politiku**, 12 (2), 263-271.
54. Raboteg-Šarić, Z. (2003). Obitelj u suvremenom društvu: Promjene u strukturi obitelji i kvaliteta obiteljskih odnosa. U: Raboteg-Šarić, Z., Pečnik, N. & Josipović, V. (ur.), **Jednoroditeljske obitelji: osobni doživljaj i stavovi okoline**. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, 13-33.
55. Reitzes, D. C. & Mutran, E. J. (2004). Grandparent identity, intergenerational family identity, and well-being. **The Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences**, 59, S213-S219.
56. Roberto, K. A. & Pearson Scott, J. (1986). Confronting widowhood: The influence of informal supports. **American Behavioral Scientist**, 29 (4), 497-511.
57. Rosenthal, C. & Bengston, V. L. (1995). Family. In: Maddox, G. L. (ed.). **The encyclopedia of aging**. New York: Springer Publishing Company, 362

58. Schaie, K. W. & Willis, S. L. (2001). **Psihologija odrasle dobi i starenja**. Jastrebarsko: Naklada Slap.
59. Scott, S. B., Bergeman, C. S., Verney, A., Longenbaker, S., Markey, M. A. & Bisconti, T. L. (2007). Social support in widowhood: A mixed methods study. **Journal of Mixed Methods Research**, 1 (3), 242-266.
60. Shaw, B. A. (2005). Anticipated support from neighbors and physical function during later life. **Research on Aging**, 27 (5), 503-525.
61. Silverstein, M., Gans, D. & Yang, F. M. (2006). Intergenerational support to aging parents: The role of norms and needs. **Journal of Family Issues**, 27 (8), 1068-1084.
62. Smolić-Krković, N. (1974). **Gerontologija**. Zagreb: Savez društava socijalnih radnika SRH.
63. Stacey-Konnert, C. & Pynoos, J. (1992). Friendship and social networks in continuing care retirement community. **Journal of Applied Gerontology**, 11 (3), 298-313.
64. Stokes, G. (1992). **On being old: The psychology of later life**. London: The Falmer Press.
65. Tanner, D. (2007). Starting with lives: Supporting older people's strategies and ways of coping. **Journal of Social Work**, 7 (1), 7-30.
66. Tournier, P. (1980). **Učimo starjeti**. Zagreb: Biblioteka »Okolo tri ujutro«.
67. United Nations, Division for the advancement of women, department of economic and social affairs (2001.) **Widowhood: Invisible women, secluded or excluded**. New York: United Nations Publications.
68. United Nations, division for the advancement of women, department of economic and social affairs (2002). **Gender Dimensions of Aging**. New York: United Nations Publications.
69. Utz, R. L., Reidy, E. B., Carr, D., Nesse, R. & Wortman, C. (2004). The daily consequences of widowhood: The role of gender and intergenerational transfers on subsequent housework performance. **Journal of Family Issues**, 25 (5), 683-712.
70. Vaillant, G. E., Meyer, S. E., Mukamal K. & Soldz, S. (1998). Are social support in late midlife a cause or a result of successful physical ageing? **Psychological Medicine**, 28 (5), 1159-1168.
71. van Baarsen, B., Snijders, T. A. B., Smit, J. H. & van Duijn, M. A. J. (2001). Lonely but not alone: Emotional isolation and social isolation as two distinct dimension of loneliness in older people. **Educational and Psychological Measurement**, 61 (1), 119-135.
72. van Grootheest, D. S., Beekman, A.T.F., Broese van Groenou, M. I. & Deeg, D. J. H. (1999). Sex differences in depression after widowhood. Do men suffer more? **Soc. Psychiatry Psychiatr. Epidemiol.**, 34, 391-398.
73. van Osten, N. & van der Vlugt, I. (2004). **Rod i spol u psihosocijalnom radu, Priručnik za savjetovanje**. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.

74. Walter, T. (2003). Historical and cultural variants on the good death. **British Medical Journal**, 327 (7108), 218-220.
75. Wilcox, S., Evenson, K. R., Aragaki, A., Wassertheil-Smoller, S., Mouton, C. P. & Loevinger B. L. (2003). The effects of widowhood on physical and mental health, health behaviors, and health outcomes: The women's health initiative. **Health Psychology**, 22 (5), 513-522.
76. Williams, K. (2004). The transition to widowhood and the social regulation of health: Consequences for health and health risk behavior. **The Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences**, 59 (6), 343-349.
77. Žganec, N. (1995). Važnost socijalnih mreža za socijalni rad sa starima. U: **Starost i starenje – izazov današnjice**, Zbornik radova. Zagreb: Ministarstvo rada i socijalne skrbi i Republički fond socijalne zaštite, 151-155.

Maca Cicak
Social Welfare Centre Zagreb
Peščenica Office

FAMILY AND WIDOWHOOD

SUMMARY

Contemporary demographic trends and changes in the family structure and lifestyle inevitably change an individual's social network. Within the social network, the family is generally recognised as the most important element of social support to its members and a guarantee of successful overcoming of disturbing experiences such as widowhood. However, not enough attention is paid to the importance and the role of the family in care for widows and widowers.

Therefore, this paper aims to systematize and integrate fragmented Croatian and foreign theoretical conceptions of the connection between widowhood and the family. Studying widowhood will help develop awareness of the social importance of this phenomenon in the society, as well as better understanding of the position of elderly widows and widowers. It will also emphasise the role of the family in the care for widows and widowers and incite creation of plans for social interventions. Analysed data include determination of widowhood and its characteristics, its complex and long-term consequences, the importance and the role of family networks and support, the influence of widowhood on the parent-child relationship and other similar issues.

Key words: family, widowhood, social network, social support.

